

**Memlûkler Döneminin Muhalif Tarihçisi Makrîzî ve es-Sülûk
Adlı Eserinde Abbâsî Devletine Dair Eleştiri ve Yorumları**

The Dissident Historian of the Mamluk Period, Ma r z  and His Criticism and
Comments on the Abbasid State in His Work Named *al-Sulûk*

Saim YILMAZ

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Islamic History,
Sakarya / Turkey
saimy@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7606-3663

Fatih Yahya AYZ

Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
Prof., Çukurova University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Adana / Turkey
fyayaz@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-3261-4915

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Ara tırma Makalesi / Research Article

Geli  Tarihi / Date Received: 27 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.887869

Atıf / Citation: Yılmaz, Saim - Ayz, Fatih Yahya. "Meml kler D neminin Muhalif
Tarih isi Makrîzî ve es-S l k Adlı Eserinde Abbâsî Devletine Dair Eleştiri ve
Yorumları / The Dissident Historian of the Mamluk Period, Ma r z  and His
Criticism and Comments on the Abbasid State in His Work Named *al-Sulûk*". *ilted:*
ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches 55 (Haziran/June 2021/1),
189-212. doi: 10.29288/ilted.887869

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıŐtır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright   Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Memlûkler döneminin büyük tarihçilerinden kabul edilen Makrîzî, Ehl-i beyt ve Hz. Ali evladı taraftarlığının yanı sıra Arap asabiyesine düşkünlüğü ve muhalif tavrıyla da tanınmaktadır. Tarihin çeşitli alanlarında eserler kaleme alan Makrîzî, bunlar arasında yer alan Kitâbü's-Sülûk'te Abbâsî Devleti'ni de ana hatlarıyla ele almıştır. Onun buradaki tespit ve yorumları, bu devletin tarihine dair farklı bir bakışı da yansıttığından ele alınmaya değerdir. Zira Makrîzî, Abbâsî Devleti yıkıldıktan sonra bu hanedana mensup bazı kişilerin Mısır'a getirilerek halife ilan edildiği ve toplumla ulemanın onlara büyük hürmet ve teveccüh gösterdiği bir vasatta umumun görüşlerinin dışına çıkarak Abbâsîleri tenkit etme cesaretini gösteren ilginç bir tarihçidir. Bu çalışmada, öncelikle Makrîzî'nin hayatı, kişiliği ve tarihçiliğine temas edilmiştir. Ulema ailesine mensup olması, aldığı iyi eğitim ve tarihçilik konusundaki müktesebatı özellikle vurgulanmıştır. Yine çalışmaya konu edilen kısmın yer aldığı Kitâbü's-Sülûk de ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Ardından eserin Abbâsîlerle ilgili kısmı ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş ve müellifin diğer risale ve biyografi eserlerinde verdiği malumatla zenginleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsîler, Makrîzî, Kitâbü's-Sülûk, Asabiyet, Ehl-i Beyt.

Abstract

Maḳrîzî, who is considered one of the great historians of the Mamluk period, is known for his support for siyeru as well as his adherence to the Arab asabiyya and for his dissident attitude. Maḳrîzî, who wrote works in various fields of history, also discussed the Abbasid State in Kitâb al-Sulûk, which is among them, with its main lines. His findings and comments here are worth considering as they reflect a different view of the history of this state. Because Maḳrîzî is an interesting historian who dared to criticize the Abbasids by going beyond the views of the general public in a medium where some members of this dynasty were brought to Egypt and declared as caliphs after the Abbasid State was destroyed and the society and the ulama(scholars) showed great respect and kindness to them. Therefore, Maḳrîzî, who is the founder of the Egyptian historiography school and a knowledgeable historian, as well as these features, his brave attitude and opposing attitude make it important to reveal his determinations and evaluations about the Abbasid history. In this study, first of all, Maḳrîzî, his personality and his historiography were discussed. Particular emphasis was placed on the fact that he was a member of the Ulama family, his good education and his vast knowledge on historiography. Again, the work of Maḳrîzî, Kitâb al-Sulûk, which includes the part of the study, was introduced in its main lines. After these, the part of the work in question was evaluated in detail and enriched with the information given by the author in other treatises and biography works of him.

Keywords: Islamic History, Abbasid, Maḳrîzî, Kitâb al-Sulûk, Asabiyah, Ahl al-Bayt.

Extended Summary

The Mamluk period (648-923/1250-1517) is regarded as the most productive and rich period of Islamic historiography in terms of the number and variety of works written. Maḳrîzî (d. 845/1442), who is among the most important historians of the Middle Ages, is one of the prominent figures of this productive period. Coming from an ulama family and undertaking the duties assigned to the scientific class professorship, muhtasib, oratory/khitâbah etc. in this period, Maḳrîzî wrote hundreds of volumes, mostly in the field of history, in addition to these duties. His works in the field of history have a depth and influence to consider him the founder of the Egyptian history school, as well as those works dealt with almost every aspect of this field. The main characteristics that make him a great historian are his approach to history in general and to the history of Islam in particular, as well as his emphasis on all social events as much as political and military developments, and his interpretation of these events, although they are sometimes harsh and extreme. Despite the sharp domination of the

military aristocracy during his lifetime, his courage to criticize everyone in the ruling position, including the sultans who entrusted him with important duties, should be mentioned among the features that make him different. In *Kitâb al-Sulûk*, one of his most important historical works, Makrîzî mentioned many states as a summary and divided approximately eight pages to the Abbasid State in the beginning of his book. He made also some important determinations and subjective comments while giving information about this state in general in that work. Actually, he is known for his adherence to the Arab asabiyya and his opposition as well as his support for Ahl al-Bayt, namely Ali and his children. Therefore, the determinations and comments in the *Kitâb al-Sulûk* are worth considering as they reflect a different perspective on the history of this state. In addition, Maqrîzî is an interesting historian who dared to criticize the Abbasids by going beyond the views of the general public in a medium where some members of this dynasty were brought to Egypt and declared caliph after the fall of the Abbasid State and the society and the ulama showed great respect and kindness to the Abbasid dynasty as a whole. First of all, it should be noted that Maqrîzî's determinations and comments about the Abbasid State in *Kitâb al-Sulûk*, seem to be the result of his fondness for the Arab asabiyya with his great sensitivity towards Ahl al-Bayt, Ali and his children. Thus, it is seen that the caliphs he criticized are especially the first period Abbasid caliphs who applied pressure and persecution against Ali's children and the Tâlibid family. The second conclusion is that he criticizes the caliphs that caused the Iranians and Turks to dominate the Muslim Arab people. In these reactions, it can be said that his feelings towards the Turkish sultans who dominated during his life were also influential. As a third result, it is determined that Maqrîzî had a general opinion about the developments in the time of the Abbasid caliphs and that he was well informed to point out important points that should be known among the actions of these caliphs. Although there are some deficiencies such as not pointing to the Mihna in the period of Caliph Ma'mûn, it should be stated that Maqrîzî managed to take a general picture of the history of Abbasid State, so to speak. It should also be noted here that, the Mamluk historiography has a characteristic in which the genre called "al-ajâib wa'l-gharâib", in which elements and stories that will attract the attention of the people or that will be liked by the public, were used extensively. Therefore, as Maqrîzî wrote his work for the Mamluk community, he preferred to give more space to the events such as the Abbasid caliphs eating a lot, being in demand for their concubines, and the dreams they saw etc. Finally, it should be stated that this research, which was designed as a pioneering study on the determinations and interpretations of Maqrîzî about the Abbasid State and its caliphs by taking the *Kitâb al-Sulûk* to the centre, should be deepened by participating in other works. For example, the information that sometimes reaches hundreds of pages about some of the Abbasid caliphs in his work called *al-Muqaffa* by giving his sources by going beyond the general method he adopted should definitely be evaluated, maybe it should be the subject of postgraduate studies.

GİRİŞ

Memlûkler dönemi (648-923/1250-1517), kaleme alınmış eserlerin sayısı ve çeşitliliği bakımından İslâm tarihçiliğinin en verimli ve zengin devresi olarak kabul edilmektedir.¹ Orta Çağ'ın en önemli tarihçileri arasında gösterilen Makrîzî (öl. 845/1442), bu verimli dönemin önde gelen simalarındandır. Ulema ailesinden gelen ve önemli görevleri deruhte eden Makrîzî, ekseriyeti tarih sahasında olmak üzere yüzlerce cilt eser de kaleme almıştır. Tarih sahasındaki eserleri onu Mısır tarih ekolünün kurucusu addedecek ölçüde derinliğe ve tesire sahiptir. Önemli

¹ Memlûkler dönemi tarihçileri ve tarihçiliği hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020).

tarih eserleri arasında yer alan *Kitâbü's-Sülûk*, büyük kısmı itibarıyla Mısır'ın tarihini ele alan bir çalışmadır. Bu eserin genel tarih kısmında özet şeklinde birçok devletten bahseden Makrîzî, yaklaşık sekiz sayfayı Abbâsî Devleti'ne (132-656/750-1258) ayırmış ve ana hatlarıyla bu devletle ilgili bilgiler verirken bazı önemli tespitlerde bulunmuş ve indî yorumlar da yapmıştır. Ehl-i beyte düşkünlüğü ve Arap asabiyesini öne çıkaran tutumuyla bilinen Makrîzî'nin Abbâsîler'e yaklaşımında eleştirel bir tavır takındığı görüldüğünden onun Abbâsî Devleti ile alakalı tespit ve yorumlarının ele alınması yararlı olacaktır. Yine tarih sahnesinden çekilmiş olan bir devletle ilgili, bu devleti yöneten hanedana mensup kişilerin hilâfet makamında bulunduğu ve bu durumun hem yöneticiler hem de halk ile ulema nazarında çeşitli açılardan çok önemli kabul edildiği Memlûkler döneminde söz konusu tavrı benimseyen büyük bir tarihçinin verdiği bilgilerin değeri de izahtan varestedir. Bu dönemde ve sonrasında Abbâsî Devleti ile alakalı müstakil veya genel bir eserin bir kısmı şeklinde çalışmalar mevcut olmakla birlikte Makrîzî'nin yaptığı gibi eleştiri dozu daha fazla olan eserlerin özellikle ele alınması mukayeseler bakımından değerli kabul edilebilir. Ayrıca beş asırdan fazla varlığını devam ettirmiş bir devletle ilgili sekiz sayfalık kısım, az kabul edilse bile günümüz okuyucuları için dahi bu devletle ilgili genel bir kanaat oluşturacak ve Abbâsî halifelerinin temel vasıfları ve önemli faaliyetleriyle ilgili bilgi sahibi kılacak ölçüde nitelikli görünmektedir. Bu noktada Makrîzî'nin başka eserlerinde de Abbâsîler ve Abbâsî Devleti ile alakalı yorum ve tespitlerinin bulunduğu ancak *Kitâbü's-Sülûk*'teki malumatın bütünü ele alan yegâne kısım olması sebebiyle tercih edildiği belirtilmelidir. Makrîzî'nin Abbâsî Devleti ile alakalı bahsi geçen eserinde yer alan kısım, tespit edebildiğimiz kadarıyla doğrudan bir çalışmaya konu edilmemiştir. Bununla birlikte Paul M. Cobb'un bir makalesi² Makrîzî'nin daha sonra ele alınacak olan iki risalesi çerçevesinde onun Hâşimî taraftarlığı ve bu bağlamda Ümeyye ailesiyle ilk Abbâsî halifelerine yönelik değerlendirmelerini ele almaktadır.

Bu çalışmada öncelikle Makrîzî'nin hayatı, kişiliği ve tarihçiliğine temas edilmiş, bahsi geçen *Kitâbü's-Sülûk* de ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Makrîzî'nin hayatı, kişiliği ve tarihçiliğinin ele alınması onun Abbâsîler'le ilgili tutumunu anlamak bakımından önem arz etmektedir. Bunların ardından söz konusu eserin Abbâsî Devleti ile ilgili kısmı ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş ve bu kısım önemli görülen noktalarda müellifin bazı risale ve biyografi eserlerinde konuyla ilgili verdiği malumatla zenginleştirilmiştir.

Çalışmanın hedefi, ekol sahibi vukufiyetli bir tarihçinin Abbâsî tarihiyle alakalı tespit ve değerlendirmelerinin ortaya konulması, Abbâsî halifelerinin devletin başı

² Bk. Paul M. Cobb, "Al-Maqrîzî, Hashimism, and the Early Caliphates", *Mamluk Studies Review* 7/2 (2003), 69-81.

kabul edildiği bir dönemde Abbâsiler'in eleştirildiği alternatif kabul edilebilecek bir çalışmaya dikkat çekilmesidir.

1. MAKRÎZÎ, TARİHÇİLİĞİ VE *KİTÂBÛ'S-SÛLÛK* ADLI ESERİ

Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Temîm b. Abdüssamed b. Ebü'l-Hasen el-Makrîzî, 766 (1364) senesinde Kahire'de doğmuştur. Ailesi Lübnan'ın Ba'lebek şehrinde bulunan Makârize'den Kahire'ye göç ettiğinden hem dedesi ve babası hem de kendisi Makrîzî lakabıyla tanınmaktaydı.³ Makrîzî âlimlerle dolu bir aileye mensuptur. Baba tarafından dedesi Abdülkâdir (öl. 733/1332), Hanbelî mezhebinin meşhur muhaddis ve fakihlerindendi.⁴ Makrîzî'nin babaannesi de dönemin hanım muhaddislerindendi.⁵ Anne tarafından dedesi ve ilk eğitimini veren hocası İbnü's-Sâîğ (öl. 776/1375) ise meşhur Hanefî fakihlerinden olup Dâruladl müftülüğü ve ordu kadılığı gibi önemli görevlerde de bulunmuştu.⁶ Makrîzî'nin babası Alâaddin Ali (öl. 779/1378), Dîvân-ı inşâ'da kâtiplik ve kadî divanlarında çeşitli vazifeler üstlenmiş, özellikle yazı ve hesap işlerinde mahir eğitilmiş bir kişiydi. Hanbelî mezhebine mensup olan Alâaddin Ali faziletli bir kişi olarak nitelendirilir.⁷ Annesi Esmâ (öl. 800/1397) ise iffeti ve dindarlığının yanı sıra bilgili bir kişi olarak da anılmaktadır.⁸

Makrîzî, böyle bir aileye mensup olmasının da bir eseri olarak çok iyi eğitim görmüştür.⁹ Memlûk tarihçisi ve muhaddis Sehâvî'nin (öl. 902/1497) bizzat ondan naklettiğine göre Makrîzî 600 civarında hocadan ders almıştır.¹⁰ Makrîzî'nin meşhur talebesi ve Memlûk tarihçisi İbn Tağriberdî de (öl. 874/1470), onun hocaları ve okuduğu kitaplarla ilgili birçok malumat aktarır.¹¹ İlim tahsili için pek çok yere seyahatler gerçekleştiren Makrîzî hadis ve fıkıh başta olmak üzere tefsir, kıraat ve Arap edebiyatı gibi çeşitli sahalarda eğitim görmüştür. İbn Tağriberdî onu çok yönlü âlim olarak nitelendirir ve her sahada faydalı eserler¹² kaleme aldığını aktarır.

³ Bk. Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/448.

⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, nşr. Abdülvâris Muhammed Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/237-238.

⁵ Osman Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 19.

⁶ Bk. Saffet Köse, "İbnü's-Sâîğ ez-Zümürüddî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/196-197.

⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-'umr*, nşr. Hasan Habeşi (Kahire: Lecnetu İhyâi'l-Türâsi'l-İslâmî, 1969), 1/166; Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 20-21.

⁸ Bk. Takıyyüddin Makrîzî, *Dürrü'l-'ukûdi'l-Feride fi terâcimi'l-a'yâni'l-müfide*, nşr. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısıri (Dimâşk: Vizaretü's-Sekâfe, 1995), 2/225 vd.

⁹ Makrîzî'nin tahsil hayatı hakkında bk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin, *el-Makrîzî müerrihan*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990), 34 vd.

¹⁰ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, ts.), 2/21-22, 23.

¹¹ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müsteyfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed M. Emin - Nebil Muhammed Abdülaziz (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984), 1/415-416.

¹² Eserleri hakkında bk. İzzeddin, *el-Makrîzî*, 51 vd.

Ancak bunlar arasında tarih ilmini ayrı bir yere koyarak tarih bilgisinin darbimesel hâline geldiğini söyler.¹³ Çağdaşı ve rakibi İbn Hacer de (öl. 852/1449) onun tarihe düşkünlüğünü vurgulayarak bu hususta büyük bir birikimi olduğunu kabul eder.¹⁴ Dolayısıyla Makrîzî'nin en fazla öne çıkan yönü tarihçiliğidir. Makrîzî biyografisinde zikredilen âlimlerden tarih sahasında ders almış ancak özellikle İbn Haldûn'dan (öl. 808/1406) çok etkilenmiştir. Bu etkiyi ona dair kullandığı ifadelerden anlamak mümkündür.¹⁵ İbn Haldûn'un haftanın bir gününü Makrîzî'ye tahsis etmiş olması¹⁶ aralarındaki hoca-talebe münasebetlerinin boyutunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Makrîzî, *Divân-ı inşâ*'da tevkî kâtipliği ve Kahire ve Aşağı Mısır (el-Vechü'l-bahrî) muhtesibliği görevlerine atanmıştır. Bu son görevine birkaç defa tayin edilmiş ancak hepsi de çok kısa sürmüştür.¹⁷ Müellif bu iki vazifenin dışında müderrislik, nâzırlık ve hatîblik gibi başka görevlerde de bulunmuştur.¹⁸ Sehâvî, Makrîzî'nin bütün bu vazifelerinin ardından övgüyle anıldığını belirtir.¹⁹ Makrîzî, el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin (815-824/1412-1421) ölümünden sonra hem bu sultanın haleflerinin tutumu hem de kendi tercihiyle devlet işlerinden çekilmiş, kendisini ilmî çalışmalara adanmıştır. 834-839 (1430-1435) seneleri arasında Mekte'de ikamet etmiş ve resmî bir sıfatı olmaksızın hem ilim tahsil etmiş hem de ders vermiştir. Kahire'ye döndükten sonra da tamamen evine kapanarak ilim ve ibadetle ömrünü tamamlamıştır.²⁰ Makrîzî, ömrünün son yıllarında rahatsızlanmış, uzun bir hastalığın ardından Ramazan 845 (Şubat 1442) tarihinde vefat etmiş, Kahire'deki Baybarsiyye Hankahı sûfilerine ait mezarlıkta defnedilmiştir.²¹

Makrîzî, çağdaşlarının büyük bir kısmı tarafından hoş sohbet, son derece dindar ve zâhid bir kişi olarak nitelendirilir.²² Meşhur Memlûk tarihçisi Aynî (öl. 855/1451) ise rakibi olan Makrîzî için bu tür övgü ifadeleri kullanmadığı gibi onun kum falı bakmaya düşkün biri olduğu gibi ithamlarda bulunur.²³ İki hocasının arasındaki çekişmeyi bilen İbn Tağriberdî ise Aynî'nin bu sözleri maksatlı bir şekilde

¹³ İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, 1/416, 417.

¹⁴ İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 4/188.

¹⁵ Bk. Makrîzî, *Dürrü'l-'ukûdi'l-Feride fi terâcimi'l-a'yâni'l-müfide*, nşr. Mahmud el-Celîlî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 2/383-410.

¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/24.

¹⁷ Bk. Makrîzî, *Dürrü'l-'ukûd*, nşr. Mahmud el-Celîlî, 3/67; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde - Said A. Âşûr (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970-1971), 3(2)/930, 3(3)/969, 970, 999, 1013.

¹⁸ Görevleri hakkında bk. İzzeddin, *el-Makrîzî*, 43-44.

¹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/22.

²⁰ Seyyid, "Makrîzî", 27/449.

²¹ Bk. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, 1/417, 420.

²² İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ğumr*, 4/188; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, 1/417; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/24.

²³ Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-'Aynî, *İkdu'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*, nşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût (Kahire: ez-Zehra li'l-İlami'l-Arabî, 1989), 574; ayrıca bk. Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 46 vd.

söylediğini belirtir.²⁴ Makrîzî'yi çok tenkit eden Sehâvî, Aynî'nin söz konusu ithamlarını kayıtlarına eklerken, Makrîzî'nin güzel ahlâklı, mütevazı, cömert, âlicenap ve çok dindar bir kişi olduğunu da söylemekten çekinmez. Yine birçok önde gelen devlet adamının onun hoş sohbeti kadar keskin kalem ve dilinden çekindiği için Makrîzî'ye itibar gösterdiğini de ileri sürer.²⁵

Sehâvî'nin ifadelerine göre kalem ve dilinin keskin oluşu onun bütün eserlerinde tespit edilebilecek hususiyetlerinin başında gelmektedir. Zira tarih eserlerinde kendisini önemli görevlere getiren Memlûk sultanları için dahi esaslı eleştiriler getirmiş, hocası İbn Haldûn'u bile ilmiye teşkilatı ve kadılıktaki bazı yaptıkları sebebiyle tenkit etmekten kaçınmamıştır. Onun bu tutumu muhalif kişiliği kadar Memlûk tarihçileri arasında pek fazla görülmeyen tarafsız tarihçiliği ile de irtibatlı olmalıdır. Nitekim onu bu tavrı sebebiyle eleştiren talebesi İbn Tağriberdî dâhil çağdaşları, Makrîzî'nin birtakım tenkitlerine cevap veremedikleri gibi bazı hadiselerle alâkalı açık itham ve tespitleri karşısında sükût etmek zorunda kalmışlardır.²⁶

Makrîzî'nin görüşleri ağırlıklı olarak Mısır coğrafyasında hâkim olan Şâfiî-Eş'arî çizgide şekillenmiş görünmekle birlikte onun nevi şahsına münhasır kişiliği de fikirlerinde etkilidir. 20 yaşlarına kadar Hanefî olan Makrîzî, kendi görüşlerine daha yakın bulması sebebiyle Şâfîliğe geçmiştir. İbn Hacer ve Sehâvî gibi çağdaşları onun ehl-i hadis çizgisine düşkünlüğü sebebiyle Zâhiriliği benimsediğini ancak Mısır ulema ve toplumunun genel temayülüne uymak için Şâfîliğe geçtiğini ileri sürerler. Hatta buna mecbur kaldığı imasında bulunurlar.²⁷ İbn Tağriberdî de onun Zâhiriliğe meyli olduğunu ifade etmekle birlikte Şâfîliliği benimseme sebeplerini kendisine söylediğini belirtir ancak bunları nakletmez.²⁸

Makrîzî'nin dönemindeki siyasî yapı, ulema, ilmiye teşkilatı vb. teşekküller hakkındaki eleştirel tutumu ve muhalif tavrı, içinde bulunduğu toplumdan farklı fikirlere sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Ehl-i beyte duyduğu muhabbet sebebiyle Hz. Ali evladı ile Abbâsiler arasındaki iktidar mücadelesinde Ali evladını haklı bulur. Memlûkler döneminde Mısır Abbâsi hilâfetinin mevcudiyetine ve toplumun kahir ekseriyetinin bu sülaleyi neredeyse mübarek kabul etmesine²⁹ rağmen bu fikirlerini serdetmekten kaçınmaz. Onun Hz. Peygamber, Ehl-i beyt ve Hz. Ali'ye olan muhabbet ve bağlılığı çeşitli eserlerinde görülmekle birlikte, *Resâilü'l-*

²⁴ İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr fi meda'l-eyyâm ve'ş-şühûr*, nşr. Muhammed K. İzzeddin (Beirut: Âlemül-Kütüb, 1990), 1/64.

²⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/24.

²⁶ Bk. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 87-88.

²⁷ Bk. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gümur*, 4/187; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/22.

²⁸ İbn Tağriberdî, *el-Menhelü'ş-şâfi*, 1/415, 417; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, 1/67-68.

²⁹ Memlûk toplumunun ve ulemasının Abbâsi ailesine atfettiği kudsiyeti gösteren ilginç bir anlatım için bk. Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühûr fi ve'kâ'i'd-dühûr*, nşr. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1982-1984), 2/395.

Makrîzî adı verilen eserde bulunan iki risalesine özellikle işaret edilmelidir.³⁰ Bunların birincisi “Ma‘rife mâ yecibü li-âli‘l-Beyti‘ş-Şerîf mine‘l-hakk ‘alâ men ‘adâhüm” olup, bu risalede Ehl-i beyt hakkında nâzil olan Ahzâb 33/33 âyetinin hadisler üzerinden izahını ve Rasûlullah‘ın ehline hürmetin gerekliliği meselesini ele almaktadır. İkincisi ise “en-Nizâ ve‘t-tehâsum fimâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim” isimli risaledir.³¹ Bu risalede Hz. Peygamber‘in sülalesi Benî Hâşim ile Ümeyyeoğulları arasındaki rekabet ve çekişmeyi tarihî kökenlerine inerek ele almakta, hilâfetin Benî Hâşim‘in hakkı olduğunu belirterek Ümeyyeoğulları‘nı ağır bir şekilde eleştirmektedir. Makrîzî, bununla yetinmeyerek Abbâsiler‘i de aynı gerekçelerle tenkit etmekten kaçınmamakta ancak hilâfetin devam etmesi gerektiği kanaatiyle mülke dönüştükten sonra onu ele geçiren Abbâsiler‘i nispeten mazur da görmektedir.

Makrîzî‘nin Hz. Peygamber ve Ehl-i beyte olan muhabbeti Rasûlullah‘ın hayatını ve bütün özelliklerini fiten-melâhim konularını da ekleyerek kaleme aldığı *İmtâ‘u‘l-esmâ‘* adlı meşhur eserinde zirve noktasına ulaşır.³² Nitekim bu eserde Hz. Peygamber Hicret ederken müşrikleri yanıltmak için Hz. Ali‘nin onun yatağına yatmasını “*insanlar arasında Allah‘ın rızasına nâil olmak için kendi nefsinin feda edenler vardır...*”³³ âyetinin nüzul sebebi olarak zikreder.³⁴ Oysa müfessirlerin bu âyetin nüzul sebebi kimseler arasında Hz. Ali‘yi zikretmedikleri ifade edilmektedir.³⁵ Yine eserin hasâise dair kısmında müellif, Hz. Hatice ve Hz. Âişe‘yi fazilet açısından karşılaştırdığı gibi onları ayrı ayrı Hz. Fâtıma ile de mukayese eder. Mesela Hz. Hatice ile kızı Hz. Fâtıma‘yı fazilet açısından mukayese için açtığı fasılda bu hususta bir rivayet bulamadığını ancak Hz. Peygamber‘in kızı Fâtıma için söylediği “o benden bir parçadır” sözünü naklederek bundan daha büyük bir şeref olamayacağını ifade etmesi yeterince fikir verir mahiyettedir. Hz. Fâtıma‘yı Hz. Âişe ile mukayese ettiği kısımda ise bazı rivayetlerdeki Hz. Âişe‘nin kadınların en üstünü olduğuna dair değerlendirmeleri aktardıktan sonra sözü yine Hz. Peygamber‘in kızı Fâtıma için söylediği “o benden bir parçadır” hadisine getirerek kanaatini ihlas eder.³⁶ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür ancak burada vurgulanması gereken husus Makrîzî‘nin Ehl-i beyt sevgisinin eserlerine yoğun bir şekilde aksetmiş olmasıdır.

³⁰ Makrîzî, *Resâilü‘l-Makrîzî*, nşr. Ramazan Bedri - Ahmed Mustafa Kasım (Kahire: Dârü‘l-Hadis, 1998).

³¹ Batılılar tarafından 19. asırda neşredilen bu çalışmanın Türkçe çevirisi için bk. Makrîzî, “Emevî-Hâşimî Çekişmesi”, çev. İrfan Aycan - Abdulhâlık S. Bakır, *İdeolojik Tarih Okumaları*, haz. İrfan Aycan - M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 151-210 (Abbâsiler‘le ilgili kısmı 192. sayfadan sonradır). Ayrıca bu risale hakkında yapılan değerlendirme için bk. M. Mustafa Ziyâde, “Makrîzî ve Çağdaşları”, çev. Cüneyt Kanat, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1993), 225-226.

³² Makrîzî, *İmtâ‘u‘l-esmâ‘ bimâ li‘r-resûl mine‘l-ebnâ‘i ve‘l-ahvâl ve‘l-hafede ve‘l-metâ‘*, nşr. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysi (Beyrut: Dârü‘l-Kütübü‘l-İlmiyye, 1999).

³³ el-Bakara 2/207.

³⁴ Makrîzî, *İmtâ‘u‘l-esmâ‘*, 1/57.

³⁵ Bk. Cengiz, *Makrîzî‘nin İmtâ‘u‘l-Esmâ İsimli Eseri*, 74 ve dip. 342.

³⁶ Bk. Makrîzî, *İmtâ‘u‘l-esmâ‘*, 10/271-273.

Makrîzî'nin bu tutumu kendi nesebiyle alakalı iddiasında da belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Makrîzî küçüklüğünde babası tarafından Kahire'de Fâtımîler (297-567/909-1171) tarafından yaptırılmış olan Hâkim Camii'ne götürülmüş ve babası "bu cami senin atalarının eseridir" demiştir. Makrîzî de bu söze binaen nesebinin Fâtımîler'e dayandığını ileri sürmüştür.³⁷ Makrîzî'nin bu nesep iddiası İbn Hacer ve talebesi Sehâvî tarafından sahih kabul edilmemekte ve çürütülmeye çalışılmaktadır.³⁸ Makrîzî'nin bu iddiası esasen Fâtımîler'in kendi neseplerinin Hz. Peygamber'e dayandığı ve önceden beri sıhhati tartışılmalan iddia ile doğrudan ilişkili olmalıdır.³⁹ Kanaatimizce Makrîzî, Fâtımîler üzerinden kendi nesebini de Rasûlüllah'a ulaştırma arzusundadır. Ancak burada vurgulanması gereken husus bu iddianın sıhhatinden ziyade Makrîzî'nin çok sevdiği Rasûlüllah'a kan bağı ile bağlanma isteğidir. Bunun yanı sıra iki oğluna Ebû'l-Mehasin Muhammed ve Ebû Hâşim Ali kızına ise Fâtuma ismini vermiş olması,⁴⁰ İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) Hâşimî olmasına ve nesebinin Hz. Peygamber'in soyuyla birleşmiş olmasına büyük değer atfetmesi de⁴¹ onun Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt sevgisinin bariz örnekleri olarak kabul edilebilir. Ayrıca Ali evladından oldukları iddiasını doğru kabul ettiği Fâtımîler'e dair kaleme aldığı eser olan *İtti 'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'* da⁴² bu çabanın bir ürünü olmalıdır. Yine bu eserin isminden de anlaşılacağı gibi Fâtımîler için halife ve imam ifadelerini kullanması, Fâtımîler'in hilâfetini sahih gördüğünü ortaya koyduğu gibi Abbâsîler'e karşı mücadele eden Ali evladına Fâtımîler üzerinden destek verdiği şeklinde de değerlendirilebilir. Ancak burada şu hususu da vurgulamak gerekir ki, Makrîzî'nin bu anlayışı onun Şii olarak değerlendirilmesini gerektirmez. Nitekim birçok eserinde ve burada işaret edilen risale ve siyerinde Şia'nın çok sert şekilde tenkit hatta hakaret ettiği sahabilerle ilgili mutedil bir yaklaşım sergiler ve hürmetkâr ifadeler kullanır.

Bu noktada Makrîzî'nin Ehl-i beyt kadar olmasa da Arap asabiyetine düşkün olduğu intibahını veren yaklaşımlarına da temas edilmelidir. Zira bu özelliği de onun Abbâsîler'le alakalı değerlendirmelerini anlamlandırmak açısından bilinmelidir. Makrîzî, daha önce bahsedilen Emevî-Hâşimî çekişmesine dair risalesiyle bu çalışmanın konusu olan *es-Sülûk*'ün Abbâsî Devleti ile alakalı kısımlarında bu yaklaşımını açıkça ortaya koyar. Burada onun *İmtâu'l-esmâ'* adlı eserinde yer alan Arap asabiyetine düşkünlüğünü ihsas eden anlatımlarından bir örnek vermek yeterli kabul edilebilir. Buna göre müellif eserinin fiten-melâhim kısımlarında Kureyş ve

³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/23.

³⁸ Bk. İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr*, 4/188; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/238; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/21, 23.

³⁹ Bk. Makrîzî, *Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtaf ve'l-âsar* (Beyrut: Dârü Sâdir, ts.), 1/348-349; Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 17.

⁴⁰ Makrîzî, *Dürerü'l-ukûd*, nşr. Mahmud el-Celîlî, 2/98-99; a.mlf., *es-Sülûk*, 4(2)/651.

⁴¹ Bk. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebir*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 5/311; Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 34.

⁴² Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*, nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1996).

Araplar'ın başlarına musallat olan milletler vasıtasıyla idaredeki hâkimiyetlerini kaybedeceklerine dair hadisleri zikrederken bunun aynen gerçekleştiğini söyler. Makrîzî, Abbâsî Devleti'ne hâkim olan Türkler ve İranlılar için sert ve ağır ifadeler kullanır hatta Selçuklular'ı (429-552/1038-1157) Firavunlara benzeten aktarımlarda bulunur. Daha sonraki sürece de temas eden müellif kendi zamanına kadarki durumu özetledikten sonra Kays'tan Temîm'e bütün Arap kabilelerinin zelil bir durumda olduğunu, bahsi geçen hükümdar ve devletlerin onlara istediği gibi davrandıklarını, Mısır'daki Abbâsî halifelerinin Türk sultanların esiri konumunda olduklarını belirtir.⁴³

Makrîzî buraya kadar zikredilen şahsî özellikleri ve yaklaşımlarının dışında, çok etkilendiği İbn Haldûn gibi önemli bir tarih görüşüne sahip büyük bir tarihçidir. Kaleme aldığı bütün eserlerde, içinde yaşadığı coğrafya ve toplumun her yönüne aynı ilgiyi göstermiş ve bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Olayların arasında ilişkiler kurmuş, kendisinden önceki tarihçilerin verdiği bilgileri birbirine bağladığı gibi bunlar üzerine yorumlar da yapmıştır. Onun akademik tarihçiliği, araştırmacılığının yanı sıra bazen katı gibi görünse de büyük oranda koruduğu tarafsızlığıyla da beslenmiştir.

Makrîzî'yi diğer tarihçilerden ayıran temel özelliği kaleme aldığı tarih eserlerinde hiçbir unsuru diğerine feda etmemesidir. Kronolojik eserlerinde siyasî, askeri olaylara önem verdiği kadar ilmi gelişmelere de yer ayırmış, toplumun her kesiminden insanın sevinçleri, üzüntü ve sıkıntılarını da kaydetmiştir. Bunlara neredeyse günlük fiyat hareketlerini de ekleyerek iktisat tarihi sahasına önemli malzeme sunmuştur. Müellif siyasî, sosyal ve iktisadî hadiseleri çoğu zaman günlük olarak naklettiği eserlerinde neredeyse bütün önemli vazifelerin tayin ve azil tarihlerini tam olarak tespit etmiştir. Bu hususlarda önceki kaynaklarda bulunan eksiklikleri gidermeye çalışmış ayrıca olaylar arasında ilişki de kurmuştur. Daha önceki dönemin meşhur kaynakları dışında başka eserlere de müracaat ederek tarihî hadiselerin akışında boşluk bırakmamaya gayret göstermiştir. Makrîzî kendisinden önce yaşamış tarihçilerin eserlerinden yaptığı alıntılarda bunları olduğu gibi aktarmak yerine çoğu zaman tenkit süzgecinden geçirme yoluna gitmiş ve rivayetlerin sebep-sonuç ilişkilerini belirtmek suretiyle titiz bir tarihçilik örneği sergilemiştir. Müellifin pek çok defa uyguladığı bu usul, onu yöntem sahibi/metodik tarihçiler sınıfına dâhil etmemizi gerektirecek ölçüde ustacadır. Elbette Makrîzî'nin de çeşitli eksiklikleri ve sorunlu yaklaşımları bulunmaktadır. Bunların başında bazen sert ve ağır ifadeler kullanmaya kadar giden muhalif tutumu gelir. Ancak onun sert muhalif tavrı, çağdaşlarının sessizliğinin ürünü olarak da değerlendirilebilir. Bu tür eleştirileri kısmen başka tarihçilerde de tespit etmek mümkün olmakla birlikte bunu Makrîzî gibi

⁴³ Bk. Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ'*, 12/315-317. Ayrıca bk. Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 71-73.

dönem ve şahıs ayrımı yapmaksızın devamlı surette yapan bir tarihçiye rastlamak kolay değildir. Sonuç itibariyle bazı eksikliklerine rağmen Makrîzî, yaşadığı dönemin en büyük ve güvenilir tarihçisi olarak öne çıkmaktadır.⁴⁴

Makrîzî'yi tarih alanında büyük şöhret sahibi yapan eserlerinin başında kronolojik olarak kaleme almış olduğu *Kitâbü's-Sülûk* gelir. Eser, İslâm'dan önceki ümmetler ve dinleri ile alâkalı çok kısa bir girişin ardından yine özetle Eyyûbîler (567-866/1171-1462) dönemine kadar olan İslâm tarihini ele alır. Daha sonra Mısır'da hâkimiyet kuran Salâhaddin Eyyûbî'den (567-589/1171-1193) başlayarak bu coğrafyadaki Eyyûbî ve Memlûk devletlerinin tarihini anlatmaya başlar. 568 (1172) yılında başlayan kronolojik anlatım aynı usulde 844 (1441) senesi sonuna kadar devam eder. Makrîzî, Memlûk tarihçileri için vazgeçilmez bir kaynak olan *Kitâbü's-Sülûk*'te yaşadığı döneme ait şahsî müşahedelerine dayanan çok önemli bilgiler sunar. Neredeyse hiçbir ayrıntıyı atlamayan tarihçi, hadiseleri günlük olarak kaydeder. Eserin İbn Tağrıberdî (874/1470 yılına kadar) ve Sehâvî (857/1453 senesine kadar) tarafından yazılmış zeyilleri de bulunmaktadır.⁴⁵ Eserin ilk ve en önemli neşri M. Mustafa Ziyâde ve Saîd A. Âşûr tarafından 1934-1973 yılları arasında 12 cilt hâlinde Kahire'de yapılmıştır. Bu 12 cilt, müellifin taksimine uyularak her biri üçer ciltten oluşan dört kısma ayrılmıştır. Quatremere ve Blochet eseri Fransızca'ya çevirmişlerdir.⁴⁶ Muhammed Abdülkâdir Atâ tarafından 1997 yılında Beyrut'ta 8 cilt olarak yapılan neşrinin yıllardan isimlere, fillerden ifade kalıplarına kadar çeşitli okuma hataları içerdiği de belirtilmelidir.

2. KİTÂBÜ'S-SÛLÛK'TE ABBÂSÎ DEVLETİ

Makrîzî eserine kısa bir mukaddime ile giriş yaptıktan sonra İslâm öncesi dünyadaki milletlerin durumunu birkaç sayfa içerisinde özetlemiş ve ardından "İslâm Dünyasını Yöneten Halifeler" başlığıyla Eyyûbîler'in Mısır'a hâkim olmasına kadar İslâm tarihindeki önemli devlet ve hanedanlardan bahsetmeye başlamıştır. Hz. Peygamber'den bahsettiği birkaç satırın ardından Hulefâ-yi Râşidîn'e geçmiş, yine birkaç cümleyle özetlediği bu kısımda Hz. Hasan'ı beşinci halife olarak sayarak bundan sonraki süreçte hilâfetin mülke dönüştüğünü belirtmiştir. Ardından Emevîler'i (41-132/661-750) ele alarak yaklaşık bir sayfada bu devletin halifelerini görev sürelerini de belirterek zikretmiş ve Hişâm b. Abdümelik'e (105-125/724-743) kadarki halifelerle ilgili yorumda bulunmamıştır. Daha sonraki halifeler içinse onlara verilen lakaplara işaret etmenin dışında bir yorum yapmamış ancak II. Mervan'ın (127-132/745-750) görev süresini zikrederken "hilâfet" kelimesini de

⁴⁴ Makrîzî'nin tarihçilik açısından değerlendirilmesi hususunda ayrıntı ve örnekler için bk. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 80-89, 150-156, 180-183. Makrîzî'nin eserleri hakkında bk. Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, 53 vd.; Seyyid, "Makrîzî", 27/449-451.

⁴⁵ Bk. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 80-97.

⁴⁶ Seyyid, "Makrîzî", 27/449.

kullanmak suretiyle Emevî devlet başkanlarını halife olarak kabul ettiğini zımnen ifade etmiştir.⁴⁷

Emevîler'in ardından 523 sene, 10 ay ve birkaç gün hüküm süren "Benî Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenaf" devletinin kurulduğunu belirten Makrîzî, bu ifadelerinden hemen sonra eleştirel yorumlarına başlamıştır. Müellif bu devletle birlikte İslâm birliğinin dağıldığını, idareden ve divanlardan Araplar'ın çıkarılarak yerlerine Türk ve Deylemliler'in (Büveyhiler'i (320-454/932-1062) kastediyor olmalıdır) getirildiğini belirtmek suretiyle eleştirilerde bulunur. Burada kullandığı dil, daha önce işaret edilen Arap asabiyetine düşkünlüğünü ortaya koymaktadır. Yine Abbâsî iktidarının başlamasından sonra bölgelerin parçalanarak yeni devletler kurulduğunu ve her bölgede insanları sertlikle ve gücünü kullanarak yöneten idarecilerin ortaya çıktığını da eleştirilerine ekler.⁴⁸

Makrîzî daha sonra Abbâsî halifelerini kronolojik olarak saymaya ve onlarla ilgili yorumlar yapmaya başlar. İlk olarak Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı (132-136/750-754) zikreden Makrîzî, onun çok kan döken bir halife olduğunu, 1000 kişiyi öldürttüğünü, bunun yanı sıra oldukça cömert bir kişi olduğunu ve bu iki vasfının atadığı valiler tarafından da benimsendiğini belirtir. Onun ardından kardeşi Ebû Câfer el-Mansûr'un (136-158/754-775) iktidara geldiğini ifade eden Makrîzî, bu halifeyi diğerlerine nispetle daha uzun ele alır ve ilginç tespit ve yorumlarını da ekler. Öncelikle Mansûr'un, Ali evladı ile Abbâsî ailesinin arasını bozan ilk kişi olduğunu söyler ve daha önce bu iki ailenin birlikte hareket ettiğine işaret eder.⁴⁹ Burada ilginç olan iki husustan birincisi, Makrîzî'nin bu halifenin tam ismini zikrettikten sonra daha pek çok önemli hususiyeti mevcutken ilk özellik olarak onu iki ailenin arasını bozan kişi olarak nitelendirmesidir. Daha önce bahsedilen Ümeyye-Hâşimî husumetine dair risalesinde de Mansûr'un Tâlibî soyundan gelenlerle Ali evladına ve taraftarlarına yönelik baskı ve zulümlerini sert ifadelerle ve geniş bir şekilde ele alır.⁵⁰ İkincisi ise Abbâsî ihtilali sırasında Âl-i Muhammed'in veziri konumunda olan ve Ali evladının haklarını savunan Ebû Seleme el-Hallâl'ın (öl. 132/750), Seffâh zamanında ortadan kaldırılmasına işaret etmemiş olmasıdır. Bu konuda çekişen davrandığı belirtilen Seffâh'ı⁵¹ sorumlu olarak görmediğini söylemek de mümkün değildir. Zira *el-Mukaffâ* adlı eserinde Seffâh'ın biyografisini naklederken onun, Ali evladına meyli sebebiyle Ebû Seleme'yi öldürtmeye karar verdiğini ancak amcası Davud b. Ali'nin (öl. 133/750) tavsiyesiyle sorumluluğu Ebû Müslim'e (öl. 137/755) yıkmak için bu işi ona havale ettiğini açıkça ifade eder.⁵² Anlaşıldığı kadarıyla

⁴⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/13-14.

⁴⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/14-15.

⁴⁹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/15.

⁵⁰ Bk. Makrîzî, "Emevî-Hâşimî Çekişmesi", 198-203.

⁵¹ Bu konuda bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/229.

⁵² Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebir*, 4/157.

Makrîzî, Ali evladının tamamen bertaraf edilmesi hususunda Mansûr'un asıl fail olduğunu düşünmektedir.

Mansûr ile ilgili tespit ve yorumlarına devam eden Makrîzî, ikinci olarak bu halifenin müneccimleri yakınları arasına alarak onların görüşlerine göre hareket eden ilk kişi olduğunu ifade eder. Ardından başka dillerden tercüme yaptıran ilk halife olmasını Mansûr'un üçüncü özelliği olarak zikreder. Bu halifenin dördüncü özelliği olarak zikrettiği husus ise Makrîzî'nin Arap asabiyeti ile ilgili hassasiyetini ortaya koymaktadır. Buna göre Mansûr, mevâlisini ve hizmetçilerini vali olarak istihdam ederek Araplar'ın önüne geçiren ilk halifedir. Onun bu icraatı halefleri tarafından da sürdürülmüş ve bu durum Araplar'ın önderlik vasıflarının yanı sıra yüksek mevkilerinin ortadan kalkmasına sebep olacak kadar vahim bir vaziyeti beraberinde getirmiştir. Makrîzî bu eleştirilerinden sonra Mansûr'un ilme önem verdiği ve onun döneminde ilmî gelişmelerin arttığı şeklinde olumlu bir tespite de yer verir.⁵³ Esasen bu halifenin oldukça tafsilatlı hâl tercümesini verdiği *el-Mukaffâ* adlı eserinde onun cimriliği ve kindarlığına işaret etmesi gibi yer yer eleştirilerde bulunsa da daha mutedil bir dil kullandığı tespit edilmektedir.⁵⁴

Makrîzî, Mansûr'un halefi ve oğlu Mehdî (158-169/775-785) ile ilgili ise olumlu kanaatlere sahiptir. Cömert bir halife olduğunu belirttiği Mehdî'nin insanların geçim şartlarını iyileştirdiğini ve onun atadığı yöneticilerin de aynı şekilde davrandığını söyler. Daha sonra bu halifenin kendi döneminde ortaya çıkan mülhidlerle samimi bir şekilde mücadele ettiğini ve onların kaleme aldığı eserlerin yayılmasına engel olduğunu belirtir. Mehdî'nin zındık ve mülhidlerle mücadele bağlamında cedel/kelâm eserlerinin telif edilmesini emreden ilk halife olduğunu ifade eder. Onun Mekke, Medine ve Kudüs'teki mescidleri tamir ettirdiğini de ekler.⁵⁵ Bu noktada Mehdî'nin babasının baskı ve zulmünden bunalmış olan Ali evladına karşı ılımlı bir siyaset izleyerek onların kalbini kazanmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu⁵⁶ ve bunun Makrîzî'nin değerlendirmelerini etkileme ihtimaline de işaret edilmelidir.

Makrîzî daha sonraki halife Hâdî-İlelhak (169-170/785-786) hakkında ise hayırhah sözler söylemez. Zorba olarak nitelendirdiği Hâdî'nin, önünde keskin kılıçları, korkutucu silahları olan askerlerle birlikte yürüyen ilk halife olduğunu ve valilerinin de onun izinden gittiğini ifade eder.⁵⁷ Onun bu halife hakkındaki olumsuz kanaatinin altında Ali evladından Hüseyin b. Ali'nin (öl. 169/786) Medine'deki isya-

⁵³ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/15.

⁵⁴ Bk. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebir*, 4/178-251.

⁵⁵ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/15.

⁵⁶ Bk. Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/378.

⁵⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/15.

nını sert bir şekilde bastırması ve Ali evladı ile taraftarlarına karşı büyük baskı uygulamasının⁵⁸ yattığı düşünülebilir.

Hârûnürreşid (170-193/786-809), Makrîzî'nin hakkında oldukça olumlu ifadeler kullandığı az sayıdaki Abbâsî halifelerinin başında gelir. Makrîzî ilk özelliği olarak onun Hac ibadetine düşkünlüğünden bahseder. Müslümanların Hac ibadetini daha rahat bir şekilde ifa edebilmesi için yaptığı hayır işlerine işaret eder. Buna göre Hârûnürreşid hem Hac yolu üzerinde hem de Mekke, Mina, Arafat ve Medine'de çok sayıda havuz, kuyu ve konaklar inşa ettirmiştir. İkinci özelliği olarak Allah yolunda gaza ve cihad yapmaya gayret göstermiş olmasını ifade eder. Bu amaçla süğür adı verilen sınır hattını oluşturduğunu, buradaki şehirleri mamur hâle getirdiğini, kaleleri tahkim ettiğini söyler. Bunlara Tarsus, Adana, Massîsa (Misis) ve Maraş'ı örnek verir. Daha sonra Hârûnürreşid'in askerî talim oyunlarına merakından bahseder ve onun meydân adı verilen hipodromlarda çevgân (polo), cirit, ok atma⁵⁹ gibi oyunlar oynayan ilk halife olduğunu belirtir. Yine satranç oynamaya düşkünlüğüne işaret ederek bu tür oyunlarda mahir kimseleri yakınları arasına aldığını ve bunlara maaş bağlattığını söyler. Hârûnürreşid'in ihsanları ve adaletli tutumundan herkesin nasibini aldığını ifade eden Makrîzî, son olarak onun döneminin düğün günü gibi geçen iyi zamanlar olduğu yorumunda bulunur.⁶⁰ Hârûnürreşid'e karşı oldukça olumlu kanaate sahip olduğu anlaşılan Makrîzî, Abbâsî halifelerini ağır şekilde eleştirdiği bahsi geçen risalesinde de onun aleyhinde bir şey söylemez ve bazı olumsuzluklar hususunda sorumluluğu vezirine yükler.⁶¹

Hârûnürreşid'in ardından oğullarını peş peşe ele alan Makrîzî öncelikle, hizmetçilerini önemli makamlara getirdiğini ve onlarla çok vakit geçirdiğini belirttiği Emîn'den (193-198/809-813) bahseder. Karısının ona pek çok cariye satın aldığını, dolayısıyla haremiyle fazlaca meşgul olduğunu ihsas ederken, onun zamanındaki yöneticilerin de halifenin yolundan gittiğini belirterek eleştirilerde bulunur.⁶² Daha sonra Me'mûn'a (198-218/813-833) geçen Makrîzî, bu halifeyi daha uzun bir şekilde ele alır. Bağdat'a gelmeden önce yıldız falı vb. hususlara oldukça düşkün olduğunu, bu konulardaki kitaplara çok ehemmiyet vererek müneccimlere göre hareket ettiğini ancak Bağdat'a gelince bu alışkanlığını terk ettiğini belirtir. Bununla birlikte Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsediğini, bu görüşte olan ilim adamlarını davet ederek onlara maaş bağlattığını söyler. Bu âlimlerin cedel konusunda eserler telif ettiğini ve bu eserlerde Mutezile'nin görüşlerini destekleme gayretine girdiklerini de ekler. Bu eleştirel ifadelerden sonra Halife Me'mûn'un kerem sahibi ve affe-

⁵⁸ Bk. Nahide Bozkurt, "Hâdi-İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/16.

⁵⁹ Bu oyunlar ve benzerleri hakkında bilgi için bk. Said A. Âşûr, *el-Müctema'u'l-Misri fi 'asri Selâtini'l-Memâlik* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992), 81 vd.

⁶⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/15-16.

⁶¹ Makrîzî, "Emevî-Hâşimi Çekişmesi", 203.

⁶² Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/16.

dici bir kişi olduğunu ifade eder.⁶³ Makrîzî Ümeyye-Hâşimî husumetine dair risalesinde Halife Me'mûn'un felsefe eserlerini tercüme ettirmesini çok sert sözlerle eleştirir ve onun bu tasarrufunun Müslümanları kâfirler ve sapkınların oyununa getirdiğini söyler. Ayrıca burada, *es-Sülûk*'ta zikretmediği "halku'l-Kur'ân" meselesindeki zulümlerine ve çok sayıda Türk memlûk edinmesi konusuna da temas eder. Halefi olan kardeşine bu konularda örnek teşkil ettiği için onu kınar.⁶⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ* adlı eserinde de Halife Me'mûn'a yaklaşık 100 sayfa yer ayırır. Risalesine göre daha mutedil bir dil kullandığı bu halifeyi, yakınındaki görevlilerden ulaşan rivayetler çerçevesinde ve ağırlıklı olarak karşılıklı konuşmalarla bezenmiş hikâyeler üzerinden anlatır.⁶⁵

Makrîzî, daha sonra Halife Mu'tasım-Billâh'a (218-227/833-842) geçer. Nispeten kısa olan anlatımında eleştiriler söz konusudur. İlk eleştirisi ve bu halifenin ilk özelliği olarak zikrettiği husus, Türkler'in divanlara kaydedilmesidir. Cengâver bir halife olan Mu'tasım'ın fûrûsiyye⁶⁶ talimlerine çok vakit ayırdığını belirten Makrîzî, onu günlük hayatı dâhil Acemlere (yabancılar, muhtemelen Türkler'i kastediyor) benzemeye çalışmakla itham eder. Ayrıca onun okuma yazma bilmediğini de ekler.⁶⁷ Makrîzî burada nispeten insafılı davrandığı Mu'tasım'a daha önce zikredilen risalesinde sert tenkitler yöneltilir. Bu tenkitlerinde döneminin Sünnî hassasiyeti kadar Arap asabiyeti ve muhtemelen yaşadığı dönemde baskılarına maruz kaldığı Türkler'e karşı duyduğu aşırı tepkinin izleri de bulunmaktadır. Buna göre Mu'tasım, ağabeyinin yolundan giderek âlimlere "halku'l-Kur'ân" meselesinde zulmetmiş ve işkencede bulunmuştur. Yine ağabeyi gibi çok sayıda Türk memlûk getirerek onları divana kaydettirmiş ve sayıları çok artan Türkler devleti ele geçirmişlerdir. Oysa Allah'ın rasûlü Türklerle savaşılmasını emretmiştir. Bu emre muhalefet ettiğinden oğlu ve torunu bunlar tarafından katledilmiştir. Bu halife Allah'ın dinini ihya eden ve Hz. Peygamber'in kavmi olan Araplar'ı divanlardan tamamen çıkartmış ve onlara verilen maaşları kestirmiştir. Yerlerine Türkler'i geçirmiş, bununla yetinmeyerek Araplar'ın millî kıyafetlerini terk etmiş, Hz. Peygamber'in kendileriyle savaşmak ve öldürmekle görevlendirildiği "Acemler"ın kıyafetlerini tercih etmiştir. Bunların yanı sıra taç giyme usulünü de benimsemiştir.⁶⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*'da diğer halifeler için yaptığı gibi daha mutedil bir dille anlattığı Mu'tasım ile ilgili bazı önemli ek bilgiler sunar. Buradaki malumat *es-Sülûk*'teki bilgilere açıklık getirdiği gibi bazı ilginç noktalara da işaret eder. Buna göre

⁶³ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/16.

⁶⁴ Makrîzî, "Emevî-Hâşimî Çekişmesi", 203.

⁶⁵ Bk. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ'l-kebir*, 4/251-350.

⁶⁶ Geniş bilgi için bk. Süleyman Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi ve Memlûk Devleti'nin Kuruluşu* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 108-110, 116-119.

⁶⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/16.

⁶⁸ Bk. Makrîzî, "Emevî-Hâşimî Çekişmesi", 203-204.

Mu'tasım Türkler gibi giyinen ve taç takan ilk halifedir.⁶⁹ Dolayısıyla Makrîzî'nin *es-Sülûk*'te ve mezkûr risalesinde Acemlerin giysilerinden kastettiği Türk kıyafetleridir. Yine Allah lafzını lakabında kullanan ve Halîfetüllâh olarak isimlendirilen ilk, bizzat cihada giden son halife de odur.⁷⁰

Makrîzî, eserinin devamında Mu'tasım'ın oğulları ve torunları dönemine geçer. Önce Vâsık-Billâh'ı (227-232-/842-847) ele alan müellif, kısa bir şekilde onun aşırı yemek yiyen bir halife olduğunu ve döneminde Mihne Hadisesi'nin gerçekleştiğini söylemekle yetinir.⁷¹ Daha sonra Mu'tasım'ın diğer oğlu Mütevekkil-Alellâh'tan (232-247/847-861) bahsetmeye başlar. Bu halifenin Mihne'yi sona erdirdiğini, cedeli yasakladığı gibi bu tartışmalara girenleri cezalandırdığını ayrıca hadis rivayetine önem verilmesini emrettiğini belirtir. Ne var ki onun Türkler tarafından öldürüldüğünü ve bundan sonra memlekete onların hâkim olup baskı kurduklarını zikreder.⁷² Makrîzî daha önce işaret edilen risalesinde ise Mütevekkil için sert ifadeler kullanır. Onun lükse aşırı düşkün olduğunu ileri süren Makrîzî, öldürülünceye kadar geçen süreç boyunca Hz. Ali'ye hakaret etmeyi âdet hâline getirdiğini de ekler. Halefi olup kısa süre iktidarda kalan oğlu Müntasır-Billâh da (247-248/861-862) babasının izinden giderek Makrîzî'nin ifadesiyle Aleviler'e ve Tâlibiler'e zulmetmeyi sürdürmüştür. Hatta onların herhangi bir mülk edinmesine izin vermediği gibi işi mahkemelerde hasımlarının sözüne itibar edilmesini emretmeye kadar vardırırmıştır.⁷³ Makrîzî bu ifadeleri, *es-Sülûk*'te kullanmaz.

Müstaîn-Billâh'ı (248-252/862-866) anlattığı kısımda Makrîzî kısa ama ilginç bilgiler verir. Türkler tarafından halife yapılan Müstaîn'in daha sonra yine onlar tarafından görevden uzaklaştırıldığını ve işkenceye tâbi tutulduktan bir süre sonra da öldürüldüğünü kaydeder. Onun geniş yenli elbise âdetini ihdas eden ilk halife olduğunu belirtirerek elbise yenlerinin üç karış genişliğinde olduğunu ayrıca önceden uzun olan külahları da küçülttüğünü ekler.⁷⁴ Halefi olan Mu'tez-Billâh (252-255/866-869) hakkında da kısa ama ilginç bilgiler verir. Onun altınlarla bezenmiş kuşakla at binme âdetini ihdas eden ilk halife olduğuna işaret eder ve kılıç, eyer ile gemlerinin süslü olduğunu belirtir. Makrîzî, onun da Türkler tarafından iktidara getirildiğini ve yine onlar tarafından tahttan indirildiğini, işkenceyle öldürüldüğünü ekler.⁷⁵

Makrîzî, Türkler tarafından tahta çıkarılan ve bir yılı doldurmadan öldürülen Mühtedî-Billâh (255-256/869-870) dönemine kısaca temas ettikten sonra

⁶⁹ Bk. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebir*, 7/391.

⁷⁰ Bk. Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebir*, 7/366, 391.

⁷¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/16.

⁷² Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/16-17.

⁷³ Bk. Makrîzî, "Emevî-Hâşimî Çekişmesi", 204.

⁷⁴ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/17.

⁷⁵ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/17.

Mu'temid-Alellâh'ı (256-279/870-892) konu edinir. Onu kendisine nâib edinen ve hacir altına alınan ilk halife olarak zikreder. Siyasî-askerî bütün yetkileri elinde bulunduran ve Zencî İsyânı'nı bastıran nâibi ve kardeşi Muvaffak'ın (öl. 278/891) ölümünden sonra onun da katledildiğini belirtir.⁷⁶ Ardından tahta, Muvaffak'ın oğlu Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) çıkarılmıştır. Bu halifeyle alakalı kısa bilgiler veren Makrîzî, sadece onun idareyi kontrolü altına almasına ve Karmatî İsyânı ile mücadelesine işaret eder. Ayrıca kuvvetle muhtemel onun saray yaptırma ve mal biriktirme hırsına işaret etmek için vefat ettiğinde kıymetsiz iki parça elbiseyle kefenlendiğini belirtir.⁷⁷

Mu'tazîd'in ardından oğullarının dönemine temas eden Makrîzî burada da ilginç sayılabilecek noktalara işaret eder. Önce Müktefi-Billâh'ı (289-295/902-908) ele alarak onun Karmatîlerle mücadelesine ve Tolunoğulları Devleti'ni (254-292/868-905) ortadan kaldırmasına işaret eder. Daha sonra Muktedir-Billâh'a (295-320/908-932) geçer ve onun fasılalarla üç defa hilâfete getirilmesini ve neticede askerleri tarafından katledilmesini anlatır. Muktedir'in ilk çocuk halife olduğuna işaret eden Makrîzî, birinci dönemde saray kadınları ve tavâşilerin kontrolüne girdiğini, çok sayıda vezirin katledilerek veya azledilerek devreden çıkarıldığını, bu kargaşa döneminin dört ay sonra sona erdirilerek Muktedir'in yerine Mu'tez-Billâh'ın oğlunun halife ilan edildiğini ancak onun da birkaç günlük iktidardan sonra katledildiğini anlatır. Muktedir'in ikinci defa halife ilan edildiğini, bu dönemde de Karmatî hareketinin tekrar canlandığını ve bunların Hacer-i Esved'i Kâbe'den söküp memleketlerine götürdüğünü, yine Deylemliler'in ona karşı harekete geçtiğini, ardından Fâtımî davetinin başladığını ve Mağrip bölgesinde Abbâsi hâkimiyetinin sona erdiğini, bunların ardından halifenin hal edilerek yerine Kâhir-Billâh'ın (317/929, 320-322/932-934) getirildiğini nakleder. Muktedir'in kısa bir süre sonra üçüncü defa halife ilan edildiğini, ancak bu dönemde de divan görevlilerin etkisine girdiğini belirten Makrîzî, işin mezâlim toplantılarına cariyelerinden Kahramâne⁷⁸ Semmel'in başkanlık etmesine kadar vardığına dikkat çeker. Onun döneminde Hac ibadetinin dahi aksamaya başladığını ifade eder. Nihayet isyan çıkaran askerleri tarafından üzerinde Hz. Peygamber'in hırkası olduğu hâlde katledildiğini ve bu hırkanın onun kanıyla pislendiğini de ekler.⁷⁹ Ardından Kâhir-Billâh'ın ikinci defa hilafete getirildiğini anlatan Makrîzî, bu halifenin akıbetiyle ilgili ilginç ve üzücü hadiselerle işaret eder. Onun azledilerek gözlerine mil çekildi-

⁷⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/17.

⁷⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/17-18.

⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Nadia Maria El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions", *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55; Saim Yılmaz, "Abbâsilerde Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 10, dip. 25; Cuma Karan, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54/2 (Aralık 2020), 396-397.

⁷⁹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/18. Halife Muktedir'in üç kez halife oluşu ve öldürülmesi hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Türk Komutanlardan Münis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsi Tarihindeki Siyasî Etkinliği", *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/30 (2007), 134-144.

ğini ve yaklaşık bir buçuk sene sonra iki gözünün de eriyip aktığını nakleder. Çok zelil bir duruma düşen halifenin Cuma günleri camide dilenmek zorunda kaldığını, “Ey İnsanlar! Daha dün halifenizdim, şimdi sizden yardım diliyorum” diyerek yalvardığını ve insanların ona yardım ettiğini de ekler.⁸⁰

Makrîzî bunların ardından bazı işleri yapan son halife olarak nitelendirdiği Râzî-Billâh (322-329/934-940) dönemine geçer. Bu halifenin de mevalisinin etkisi altında kaldığını, onun döneminde süğûr bölgesinin Bizanslılar’ın eline geçtiğini aktarır. Daha sonra da şiirleri kaleme alınan, askerî ve malî yönetimde tek başına davranabilen, Cuma hutbesi irad eden, nedimleriyle oturup sohbet eden, ilk dönem halifelerinin usulü üzere kendine ait ödeneği, hizmetçileri, ihsanları, hâcipleri, hazineleri, mutfağı, şarabhanesi vb. bulunan son halife olduğunu söyler. Ayrıca daha önceki halifelerin âdeti üzere giyinerek yolculuk yapan son halifeler arasında bulunduğunu da ekler.⁸¹ Onun ardından iyi ve ibadete düşkün olarak nitelendirdiği Müttakî-Lillâh’ın (329-333/940-944) dönemine geçen Makrîzî, onun zamanında Hamdânîler’in (293-394/905-1004) Cezire ve Şam bölgesini ele geçirdiğini, dört yıla yakın halifelik yaptıktan sonra hal edilerek gözlerine mil çekildiğini belirtir. Amcası Kâhir-Billâh ile birlikte hapse atılan bu halifenin azlinden 25 yıl sonra vefat ettiğini de ekler.⁸²

Makrîzî bundan sonraki süreçte iktidara gelen ancak Büveyhî hâkimiyeti altında kalıp makamlarından başka hiçbir etkinlikleri olmayan halifeleri saymaya başlar. Bunlar arasında Tâi’-Lillâh (363-381/974-991) için sert ifadeler kullanır. Azledildikten sonra zelil bir şekilde öldüğünü belirttiği bu halifenin Hz. Ali evladına karşı çok olumsuz bir kanaate sahip olduğunu ve onlara karşı uygun olmayan muamelede bulunduğunu, döneminde devletin mehabetinin kalmadığını ve şairlerin onu hicvettiğini belirtir. Ardından halife olan Kâdir-Billâh’ı (381-422/974-1031) ise dindar ve Tâlibîler’e iyi davranan biri olarak över. Ancak onun döneminde de Bâtînî ve Râfizîler’in güç kazanmaya başladığını ve Mutezile mezhebinin yaygınlaştığını da ekler. Yine Gazneli Sultan Mahmud’un (388-421/998-1030), onun zamanında ortaya çıktığı ve Hindistan’a seferler düzenlediğine de işaret eder.⁸³

Kâim-Biemrillâh’tan (422-467/1031-1075) bahsettiği kısımda Bağdat’ta Fâtımî halifeleri adına hutbe okunması ve Selçuklu nüfuzu meselesine temas eder. Halifenin kendisine karşı çıkan ve Fâtımî halifesi ile irtibata geçen Arslan Besâsîrî’den (öl. 451/1060) kurtulmak için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’e (431-455/1040-1063) mektup yazdığını belirterek Tuğrul Bey’in Besâsîrî meselesini hallettikten sonra halifeyi

⁸⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/18. Kâdir-Billâh’ın halifelikten azledilmesi ve bundan sonraki hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, “Abbâsîler’in Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâdir-Billâh (320-322/932-934)”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 6/12 (2008), 99-101.

⁸¹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/18-19.

⁸² Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/19.

⁸³ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/19-20.

makamına iade ettiğini ancak yönetimi kendi kontrolüne aldığını söyler. Bu durumdan hoşnut olmadığını ihsas eden Makrîzî, dindar ve iyi bir insan olarak nitelendirdiği halifenin etrafındakileri fazla dinlediğini ve Oğuzlar'ı (Selçuklular'ı kastediyor), Bağdat halkından ve sıradan biri olarak nitelediği, Şîler'den hoşlanmayan veziri (Reisürrüesâ) İbnü'l-Müslime'nin (öl. 450/1059)⁸⁴ teşvikiyle yardıma çağırıldığını ifade eder.⁸⁵

Muktefi-Liemrillâh'a (530-555/1136-1160) kadar olan halifeleri, tahakküm altında ve makamlarından başka bir şeyleri bulunmayan halifeler olarak ifadelendiren Makrîzî, Muktefi'nin, veziri İbn Hübeyre'nin (öl. 560/1165) yardım ve desteğiyle tahakkümden (Selçuklular'ı kastediyor) kurtulduğunu aktarmaktadır. Ardından oğlunun iktidarına kısaca temas ederek daha sonra Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) dönemine geçer. Bu dönemde önem vererek işaret ettiği tek hadis 215 sene sonra Salâhaddin Eyyübî vasıtasıyla Kahire'de tekrar Abbâsîler adına hutbe okunmaya başlamasıdır.⁸⁶ Makrîzî, Müstazî'den sonra bazı halifeleri sadece ismen ve görev sürelerini zikrederek anlatırken birkaç halifeyle ilgili ilginç bilgilere işaret eder. Bunların ilki Nâsır-Lidînillâh'tır (575-622/1180-1225). Onun döneminde Cengizhan'ın ortaya çıktığını (Moğol istilasını kastediyor) söyleyerek halifenin bu hadisle ilgili gördüğü bir rüyadan da bahseder. Buna göre Nâsır-Lidînillâh rüyasında, kendisini üzerinde altın yazılar bulunan beyaz bir üstlük ile başında altın işlemeli, siyah tilki tüyünden bir külâh takmış vaziyette görmüştür. Müellifin ifadesiyle bu kıyafet Türkler'in giysilerine benzemektedir.⁸⁷ Makrîzî eserinin kronolojik kısmında bu halifenin vefatından bahsederken onunla ilgili başka tespitlerde ve yorumlarda da bulunur. Halifenin halk arasında birçok casusunun bulunduğunu, bu yüzden insanların hanımlarıyla bile muhalif bir konuşma yapmaktan çekindiklerini ileri sürer. Kötü siretli bu halifenin aynı zamanda zalim ve despot olduğunu belirterek memleketi tahrip ettiğini, mal biriktirme hırsıyla insanları yerinden ve yurdundan ederek mallarına el koyduğunu söyler. Bununla birlikte bir yandan mallara el koyarken bir yandan da sadaka vererek kendisiyle çeliştiğine işaret eder. Bu halifenin edebî birikimine de temas ederek onun bir eserinden bahseder. Ardından sözü tekrar Moğol istilasına getirir ve Moğollar'ın İslâm dünyasını tahrip etmelerinin vebalini Nâsır-Lidînillâh'a yükler. Hârizmşâh Muhammed b. Tekiş'in (596-617/1200-1220) Bağdat'a yönelmesi üzerine onun Moğollar'la yazışarak onları bu bölgelere geçmeye teşvik ettiğini belirtir.⁸⁸

⁸⁴ Makrîzî'nin sıradan bir kişi imasında bulunduğu İbnü'l-Müslime, hadis ve nahiv gibi konularda birikim sahibi bir vezir olarak tanıtılmaktadır. Bk. Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 16/41-43; Ali Sevim, "İbnü'l-Müslime, Reisürrüesâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/161-162.

⁸⁵ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/20-21.

⁸⁶ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/21.

⁸⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/21.

⁸⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/217-218.

Makrîzî'nin haklarında az da olsa bilgi verdiği halifeler, Abbâsîler'in Bağdat'taki son iki halifesi Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) ve Müsta'sım-Billâh'tır (640-656/1242-1258). Müstansır döneminde Moğollar'ın Bağdat'a yöneldiğini belirten Makrîzî, halifenin buna karşı mevcudu 100.000'e ulaşan bir ordu teşkil ettiğini söyler. Eserinin kronolojik kısmında vefatının ardından bu halifenin hâl tercümesini aktarırken, onu âdil bir kişi olarak niteler. Bağdat'ı mamur hâle getirmesi ve meşhur Müstansırıyye Medresesi'ni inşa ettirmesinden de sitayişle bahseder.⁸⁹ Son halife Müsta'sım-Billâh'la ilgili kanaatleri ise olumsuzdur. Onun mal biriktirme hırsı sebebiyle ordunun iktâlarını keserek sayısını azalttığını ve neticede Moğollar'ın Bağdat'a gelerek 6 Safer 656 (12 Şubat 1258) tarihinde onu katlettiğini, böylece Abbâsî Devleti'nin yıkıldığını ifade eder. Bu halifenin biyografisiyle ilgili kısımda ise yine halifeyi bu konuda suçladığı gibi meşhur veziri İbnü'l-Alkamî'nin (öl. 656/1258) söz konusu kesintideki önemli rolüne de işaret eder. Hatta vezirle ilgili Moğollar'la gizli ilişkiler içerisinde olduğuna dair ağır ithamlarını dile getirirken, eğlence hayatına dalmış halifenin bu gelişmelerin farkında bile olmadığını söyler.⁹⁰

Makrîzî, Abbâsî Devleti ile alakalı aktardığı bilgilerin son kısmında hem kendi dönemindeki hilafete bakışı aksettirmekte hem de kendisinin Mısır'daki Abbâsî halifeleriyle ilgili tutumunu izhar etmektedir. Buna göre, Müsta'sım-Billâh'ın öldürülmesinden sonra 659 (1261) senesine kadar insanlar halifesiz kalmış, bahsi geçen sene Müstansır-Billâh Ahmed b. ez-Zâhir (659-660/1261) Bağdat'tan Mısır'a getirilerek Memlûkler tarafından halife ilan edilmiştir. Mısır'daki ilk Abbâsî halifesi olan Müstansır-Billâh, Moğollar'dan kurtarmak amacıyla Bağdat'a sefer düzenlemiş ancak onlarla yaptığı savaşta yenilerek öldürülmüştür. Mısır'ın hâkimi olan Türkler (Memlûkler'i kastediyor), "halife olarak isimlendirdikleri bir adamı" halifelere verilen lakaplardan birini vererek⁹¹ hilâfette bir seneyi tamamlamadan öldürülen Müstansır-Billâh'ın yerine geçirmişlerdir. Onun ne emir verme ne de yasaklama yetkisi bulunmaktadır hatta herhangi bir konuda söz söyleme hakkına bile sahip değildir. Büyük emîrler, önde gelen görevliler ve kadıların makamına gidip bayram ve yeni bir ayın girişini tebrik etmekten başka bir işlevleri de yoktur.⁹² Makrîzî, bu noktadaki eleştirilerinde Araplar üzerinde hâkimiyet kurmuş olan Mısır'daki askerî aristokrasiyi oluşturan Türkler'i hedef almaktadır. Ayrıca "halife olarak isimlendirdikleri bir adamı" ifadesiyle Abbâsî ailesine karşı duyduğu tepkiyi de ihsas etmektedir. Oysa Memlûkler döneminde daha önce ifade ettiğimiz gibi halkın ve ulemanın Abbâsî ailesine hürmet ve itibarı oldukça fazladır. İlk iki Abbâsî halifesinin

⁸⁹ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/22, 1(2)/312.

⁹⁰ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/22, 1(2)/400, 412.

⁹¹ Bağdat'ı Moğollar'dan almak gayesiyle yola çıkan Halife Müstansır-Billâh'ın savaşta öldürülmesi üzerine (660/1261), yerine Bağdat Abbâsî halifelerinden Müsterşid-Billâh'ın (512-529/1118-1135) torunu Ebü'l-Abbâs Ahmed (660-701/1262-1302) Hâkim-Biemrillâh lakabıyla halife ilan edilmiştir. Bk. Ayaz, "Memlûkler Zamanında Halifenin Siyasi Hâkimiyeti Nasıl Değişti?", *Derin Tarih (Hilâfet Özel Sayısı)* 17 (2021), 50-55.

⁹² Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1(1)/22.

Kahire'ye gelişi, buna dair törenlerdeki katılım ve ihtişamın yanı sıra başkadılarının öncülüğündeki ulemanın cülus merasimindeki yaklaşım ve tutumları⁹³ bunun bir başka önemli örneği olarak burada zikredilmelidir.

SONUÇ

Makrîzî sadece Memlûkler döneminin değil, Orta Çağ olarak nitelendirilen zaman diliminin en büyük tarihçilerindendir. Onun büyük bir tarihçi olarak nitelendirilmesini sağlayan temel özellikleri genelde tarihe, özelde ise İslâm tarihine küllî bir bakışla yaklaşmasının yanı sıra sosyal hadiselerin tamamına siyasî ve askerî gelişmeler kadar yer vermesi, olaylar arasında ilişki kurduğu gibi bazen sert ve aşırıya kaçsa da bunlara dair yorumlar yapmasıdır. Yaşadığı dönemde askerî aristokrasinin keskin tahakkümüne rağmen kendisine önemli vazifeler tevdi eden sultanlar da dâhil yönetici konumundaki herkese eleştirilerde bulunma cesaretini göstermesi de onu farklı kılan özellikler arasında zikredilmelidir. Nitekim bu tutumunun bir yansıması olarak, Abbâsî halifelerinin resmiyette devletin başı kabul edildiği ve muasırı ulemanın Abbâsî ailesine ve halifelerine büyük teveccüh gösterdiği bir süreçte hem Abbâsî Devleti hem de Abbâsî halifeleri hakkında olumsuz kanaatlerini ortaya koyan risaleler ve eserler kaleme alabilmiştir.

Makrîzî'nin *Kitâbü's-Sülûk*'te Abbâsî Devleti ile alakalı tespit ve yorumlarına dair birtakım sonuçlara varmak mümkündür. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki, onun bu tespit ve yorumları Ehl-i beyt ve Hz. Ali evladına karşı büyük hassasiyeti ile Arap asabiyesine olan düşkünlüğünün bir sonucu gibi görünmektedir. Nitekim aleyhinde eleştirilerde bulunduğu özellikle ilk dönem Abbâsî halifelerinin Hz. Ali evladı ve Tâlibîler'e karşı baskı ve zulüm uygulayan halifeler olduğu görülmektedir. Makrîzî'nin ele aldığımız eserin ilgili kısmındaki tespit ve yorumlarıyla ilgili varılan ikinci sonuç ise onun İranlılar ve Türkler'in Müslüman Araplar üzerinde tahakküm kurmasına sebep olduğunu düşündüğü halifelere karşı eleştiriler getirmesidir. Onun bu tepkisinde içinde yaşadığı süreçte hâkimiyet kuran Türk sultanlara karşı hissiyatının müessir olduğu söylenebilir. Üçüncü bir sonuç olarak, Makrîzî'nin Abbâsî halifelerinin dönemlerindeki gelişmelere dair genel bir kanaatinin oluştuğu ve bu halifelerin icraatları arasında bilinmesi gereken önemli noktalara işaret edecek bir vukufiyete sahip olduğu tespit edilmektedir. Her ne kadar mesela Me'mûn dönemindeki Mihne'ye işaret etmemesi gibi bazı eksikliklere rastlansa da geneli itibarıyla Abbâsî Devleti'nin tabiri caizse bir resmini çekmeyi başardığı belirtilmelidir. Memlûkler döneminde tarihçilik, "el-acâib ve'l-garâib" adı verilen, halkın ilgisini çekecek veya hoşuna gidecek unsurlar ve hikâyelerin öne çıkarıldığı türün çokça kullanıldığı bir devredir. Makrîzî de eserini Memlûk toplumu için yazdığından

⁹³ Bk. Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah İbn 'Abdüz-zâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytır (Riyad: y.y., 1976), 99 vd.; Rükneddin Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, nşr. Donald S. Richards (Beirut: Das Arabische Buch, 1998), 60 vd.

Abbâsî halifelerinin çok yemesi, cariyelerine rağbet göstermesi, gördükleri rüyalar gibi hadiselerle daha fazla yer vermeyi tercih etmiştir. Dördüncü olarak tarihçilik özelliğinin tesiriyle bütün halifelerin görev sürelerini yıl, ay ve gün olarak verdiği hatta bu konudaki farklı rivayetlere de işaret ettiği görülmektedir. Yine halifelerin tam ismini vermeye de büyük özen göstermiştir. Ayrıca Makrîzî, evâil ve evâhir türüne de ehemmiyet vererek bu yönleriyle ön plana çıkan halifelerin ilgili özelliklerine işaret etmiştir.

Son olarak merkeze *Kitâbü's-Sülûk*'ü alarak Makrîzî'nin Abbâsî Devleti ve halifeleriyle alakalı tespit ve yorumlarına dair yaptığımız ve öncü bir çalışma olarak tasarladığımız bu araştırma, diğer eserleri de katılarak derinleştirilmelidir. Mesela onun *el-Mukaffâ* adlı eserinde bazı Abbâsî halifeleriyle ilgili, benimsediği genel usulün de dışına çıkarak kaynaklarını vermek suretiyle aktardığı kimi zaman yüzlerce sayfaya ulaşan malumat mutlaka değerlendirilmeli, lisansüstü çalışmalara konu edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Âşûr, Saïd A.. *el-Müctema'u'l-Mısri fî 'asri Selâtini'l-Memâlik*. Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlûkler Zamanında Halifenin Siyasî Hâkimiyeti Nasıl Değişti?". *Derin Tarih (Hilâfet Özel Sayısı)* 17 (2021), 50-55.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- 'Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*. nşr. Abdürrâzık et-Tantâvî el-Karmût. Kahire: ez-Zehra li'l-İlami'l-Arabî, 1989.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddin. *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*. nşr. Donald S. Richards. Beyrut: Das Arabische Buch, 1998.
- Bozkurt, Nahide. "Hâdî-İlelhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Mehdî-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/377-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Cengiz, Osman. *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Cheikh, Nadia Maria. "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions". *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55.
- Cobb, Paul M.. "Al-Maqrîzî, Hashimism, and the Early Caliphates". *Mamluk Studies Review* 7/2 (2003), 69-81.

- İbn ‘Abdüzzâhir, Ebü’l-Fazl Muhyiddin Abdullah. *er-Ravzü’z-zâhir fî sîreti’l-Meliki’z-Zâhir*. nşr. Abdülaziz el-Huveytır. Riyad: y.y., 1976.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Ali. *ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yâni’l-mi’eti’s-sâmine*. nşr. Abdülvâris Muhammed Ali. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Ali. *İnbâ’ü’l-ğumr bi-ebnâ’i’l-‘umr*. nşr. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Kahire: Lecnetu İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 1969-1998.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâ’i’u’z-zühûr fî vekâ’i’i’l-dühûr*. nşr. Muhammed Mustafa. 5 Cilt. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, 1982-1984.
- İbn Tağrıberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *el-Menhelü’s-şâfi ve’l-müstevfi ba’de’l-Vâfi*. nşr. Muhammed M. Emin - Nebil Muhammed Abdülaziz. 13 Cilt. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, 1984-2009.
- İbn Tağrıberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *Havâdisü’d-dühûr fî meda’l-eyyâm ve’ş-şühûr*. nşr. Muhammed K. İzzeddin. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1990.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-ümem*. nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 16 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992.
- İzzeddin, Muhammed Kemaleddin. *el-Makrîzî müerrihan*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1990.
- Karan, Cuma. “Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54/2 (Aralık 2020), 379-402.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Memlûk Sistemi ve Memlûk Devleti’nin Kuruluşu*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Köse, Saffet. “İbnü’s-Sâiğ ez-Zümürüdü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/196-197. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Dürerü’l-‘uğûdi’l-Ferîde fî terâcimi’l-a’yâni’l-müfîde*. nşr. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri. 2 Cilt. Dımaşk: Vizaretü’s-Sekâfe, 1995.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Dürerü’l-‘uğûdi’l-Ferîde fî terâcimi’l-a’yâni’l-müfîde*. nşr. Mahmud el-Celîlî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2002.

- Makrîzî, Takıyyüddîn. “Emevî-Hâşimî Çekişmesi”. çev. İrfan Aycan - Abdulhâlık S. Bakır. *İdeolojik Tarih Okumaları*. haz. İrfan Aycan - M. Mahfuz Söylemez. 151-210. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *İmtâ ‘u’l-esmâ ‘ bimâ li’r-resûl mine’l-ebnâ ‘i ve’l-ahvâl ve’l-hafede ve’l-metâ ‘*. nşr. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *İtti ‘âzü’l-hunefâ ‘ bi-ahbâri’l-e’immeti’l-Fâtümiyyîn el-hulefâ ‘*. nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl. 3 Cilt. Kahire: el-Meclisü’l-Ala li’ş-Şuunî’l-İslamiyye, 1996.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Mevâ ‘iz ve’l-i ‘tibâr bi zikri’l-ḥıtaṭ ve’l-âsâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts..
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Kitâbü’l-Mukaffa’l-kebîr*. nşr. Muhammed el-Ya’lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1991.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Kitâbü’s-Sülûk li-ma’rifeti düveli’l-mülûk*. nşr. M. Mustafa Ziyâde - Saîd A. Âşûr. 4 Cilt. Kahire: Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1956-1973.
- Makrîzî, Takıyyüddîn. *Resâilü’l-Makrîzî*. nşr. Ramazan Bedrî - Ahmed Mustafa Kasım. Kahire: Dârü’l-Hadis, 1998.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav ‘ü’l-lâmi ‘ li-ehli’l-karni’t-tâsi ‘*. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, ts..
- Sevim, Ali. “İbnü’l-Müslime, Reîsürrüesâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Makrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/448-451. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Seleme el-Hallâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yılmaz, Saim. “Abbâsiler’in Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhîr-Billâh (320-322/932-934)”. *İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi* 6/12 (2008), 71-103.
- Yılmaz, Saim. “Abbâsilerde Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24.
- Yılmaz, Saim. “Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği”. *Dinî Araştırmalar Dergisi* 10/30 (2007), 121-152.
- Ziyâde, M. Mustafa, “Makrîzî ve Çağdaşları”. çev. Cüneyt Kanat. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1993), 219-232.